

Caspar Cillekens

Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen

De voormalige Kruisherkerk (thans een luxehotel) is op dinsdagavond 19 april 1938 tot de laatste zitplaats bezet. De katholieke arbeidersbeweging in Maastricht protesteert tegen de alsmaar verder oplopende werkloosheid. Maastricht is volgens aalmoezenier van de arbeid Leo Roumen 'de meest werkloze stad van Nederland'. Met bijna vijfduizend arbeiders zonder werk is in Maastricht volgens de katholieke arbeidersbeweging 'een noodtoestand' ontstaan, 'waardoor de arbeidersstand, maar ook andere groepen der bevolking, zoowel moreel als economisch ten onder dreigen te gaan'.¹

In zijn bekende studie naar de zogenaamde onmaatschappelijkheid te Maastricht uit 1953 merkt socioloog Litjens op dat veel van de door hem onderzochte gezinnen 'te kampen hebben gehad met langdurige werkloosheid, waardoor ze sociaal zeer veel geleden hebben', en hij wijt dat onder meer 'aan de te grote kwetsbaarheid van de Maastrichtse industriële bestaansmogelijkheden'. Volgens hem duidde 'het verloop van de werkloosheid in de crisisperiode [erop], dat de Maastrichtse industrie, vergeleken met die van andere plaatsen, minder in staat was om de normale bevolkingsaanwas werkgelegenheid te verschaffen. Het grootste aantal werklozen had Maastricht in 1938, terwijl het Rijk zijn hoogste cijfers toen al enkel jaren achter de rug had'.² Voor Ad Knotter was dit mede aanleiding om het veronderstelde duurzame en intergenerationale karakter van de 'onmaatschappelijkheid' ter discussie te stellen.³ De grote omvang van dit verschijnsel in Maastricht in de jaren 1950 zou volgens hem eerder verklaard moeten worden door de 'buitenproportionele werkloosheid' in de crisisjaren dan aan het negentiende-eeuwse pauperisme. Onder verwijzing naar mijn doctoraal scriptie uit 1980 wijt hij die grote werkloosheid aan de overheersende positie van de keramische industrie in Maastricht.⁴ Op basis van het in deze scriptie verzamelde materiaal, aangevuld met informatie uit sindsdien verschenen publicaties, ga ik in deze bijdrage na wat de invloed van deze bedrijfstak is geweest op de ontwikkeling van de Maastrichtse arbeidsmarkt in het Interbellum.

¹ SHCL, archief J. Ensink, EAN 245, omslag 12. Rede aalmoezenier Roumen 19-4-1938.

² H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) 91.

³ Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (inaug. rede Universiteit Maastricht 1999) 29.

⁴ Caspar Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding te Maastricht 1914-1939* (doctoraalscriptie Nijmegen 1980; aanw. op het SHCL).

De ontwikkeling van de industriële werkgelegenheid

Tot 1930

In de periode voor de Eerste Wereldoorlog had de werkgelegenheid in de Maastrichtse grootindustrie een gestage vooruitgang te zien gegeven. In 1912 kan het totale aantal industriële arbeidsplaatsen in de agglomeratie Maastricht, dus inclusief de randgemeenten, op ca. 10.000 worden geschat.⁵ De industriële werkgelegenheid had daarbij gaandeweg een eenzijdiger samenstelling verkregen, omdat een steeds groter deel werd verschaft door de glas- en aardewerkindustrie. Ondanks conjuncturele schommelingen bleef met name de aardewerkindustrie in deze periode gekenmerkt door expansie. In 1913 telde de glas- en aardewerkindustrie het grootste aantal arbeid(st)ers uit haar bestaan. De vloertegelfabriek van A. Regout (opgericht in 1888) gaf aan tenminste 125 personen werk; de porseleinfabriek Mosa (1883) en de glasfabriek Stella (1903) hadden tezamen 1.200 personen in dienst, de aardewerkfabriek Société Céramique (1850) 2.000 en de glas- en aardewerkfabrieken De Sphinx (1834) 3.700. Bij elkaar vonden dus ruim 7.000 arbeid(st)ers van het geschatte totaal van 10.000 industriële werknemers in deze bedrijven werk.⁶ In het Interbellum, toen de glas- en aardewerkindustrie door conjuncturele en structurele oorzaken in de problemen kwam, zou deze eenzijdige samenstelling van de industriële werkgelegenheid een zwaar stempel gaan drukken op het economische en sociale leven in Maastricht.

De hausseperiode voor de Maastrichtse industrie werd bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 afgebroken. De glas- en aardewerkindustrie, voorheen vrijwel geheel gericht op export, kreeg klappen door de stagnatie van de uitvoer. Een groot deel van de buitenlandse afzetgebieden ging verloren, waaronder de zo belangrijke Aziatische markt.⁷ Voor een klein deel kon men de problemen opvangen door een grotere afzet op de binnenlandse markt, die een soort natuurlijke bescherming genoot. Het gevolg van deze toestand waren herhaalde arbeidstijdverkortingen, gedeeltelijke stillegging der fabrieken en ontslagen. Aan het einde van 1918 verkeerde de glas- en aardewerkindustrie in een deplorabele toestand. De Mosa had minder dan driekwart van het normale aantal arbeid(st)ers in dienst, die slechts halve dagen werkten; de muurtegel-fabrieken waren verlaten; het aantal personeelsleden in de glasfabrieken was teruggebracht tot 30 procent; de Sphinx had meer arbeiders in wachtgeld dan in haar fabrieken, waar slechts een vijfde van het vroegere aantal aan het werk was; het aantal arbeiders in de Céramique was teruggelopen van 2.200 tot 800 (inclusief wachtgelders).⁸

5 Gebaseerd op: *Fabrieken en werkplaatsen vallende onder de Veiligheidswet. Samengesteld uit het Centrale Kaartregister der Arbeidsinspectie* (Den Haag 1912) VII, 8, 45 en 391.

6 A.E.J. Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie sinds het midden van de 19e eeuw', in: *125 Sphinx-Céramique 100* (Maastricht 1959) 90.

7 J.A.A. van Doorn, *Het nieuwe Tricht. Schets ener economische geschiedenis van Maastricht van 1815-1940* (typoscript Stadsbibliotheek Maastricht 1945) 67.

8 Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie', 92.

Na de wapenstilstand in november 1918 volgde een snel herstel van het economische leven in Nederland, in de zomer van 1919 gevolgd door een hausse, die echter slechts duurde tot het einde van 1920. De baisse hield vervolgens aan tot de zomer van 1923, waarna de conjunctuur zich weer in opgaande lijn ontwikkelde.⁹ De Maastrichtse industrie kreeg na het naoorlogse herstel te maken met internationale concurrentie en monetaire moeilijkheden bij stijgende (loon)kosten.¹⁰ In 1920 moesten de glasfabrieken inkrimpen als gevolg van de Duitse concurrentie. De slechte gang van zaken in de glasindustrie leidde ertoe dat de glasfabrieken van Stella en de glasafdeling van Sphinx, die vanaf 1920 met verlies hadden gedraaid, in 1925 gefuseerd werden in de NV Kristalunie, waarin Mosa en Sphinx ieder voor de helft deelnamen. De export van aardewerk werd in 1920 ook al moeilijker, maar was in vergelijking met latere jaren nog vrij gunstig te noemen. Intussen ging het ene land na het andere over tot tariefsverhoging, zodat de vrije Nederlandse markt meer en meer als een magneet op het buitenlandse product werkte. De exportmarkten voor huishoudelijk aardewerk gingen voor een groot deel verloren, waaronder de zo belangrijke Nederlands-Indische markt, die door het goedkope Japanse product overspoeld werd. Daardoor moesten ook de aardewerkfabrieken van Sphinx en Céramique inkrimpen. De sanitairafdeling kon zich daarentegen goed handhaven. Het jaar 1928 bracht een opleving in deze branche, met name door de stijgende vraag naar sanitair en muurtegels, maar die zou slechts van korte duur zijn. De conjuncturomslag aan het einde van 1929 trof de Maastrichtse industrie zwaar. In het verslag over 1930 schreef de Kamer van Koophandel:

De toestand in de aardewerkindustrie is slechter dan ooit. Wat sanitair aardewerk betreft, zo heeft de verslapping der bedrijvigheid in de bouwvakken en de verscherping van de economische crisis in Duitsland [...] een nadeligen invloed uitgeoefend op den afzet dezer goederen. Verbetering is hier eerst te verwachten wanneer een algemene opleving te bespeuren zal zijn.¹¹

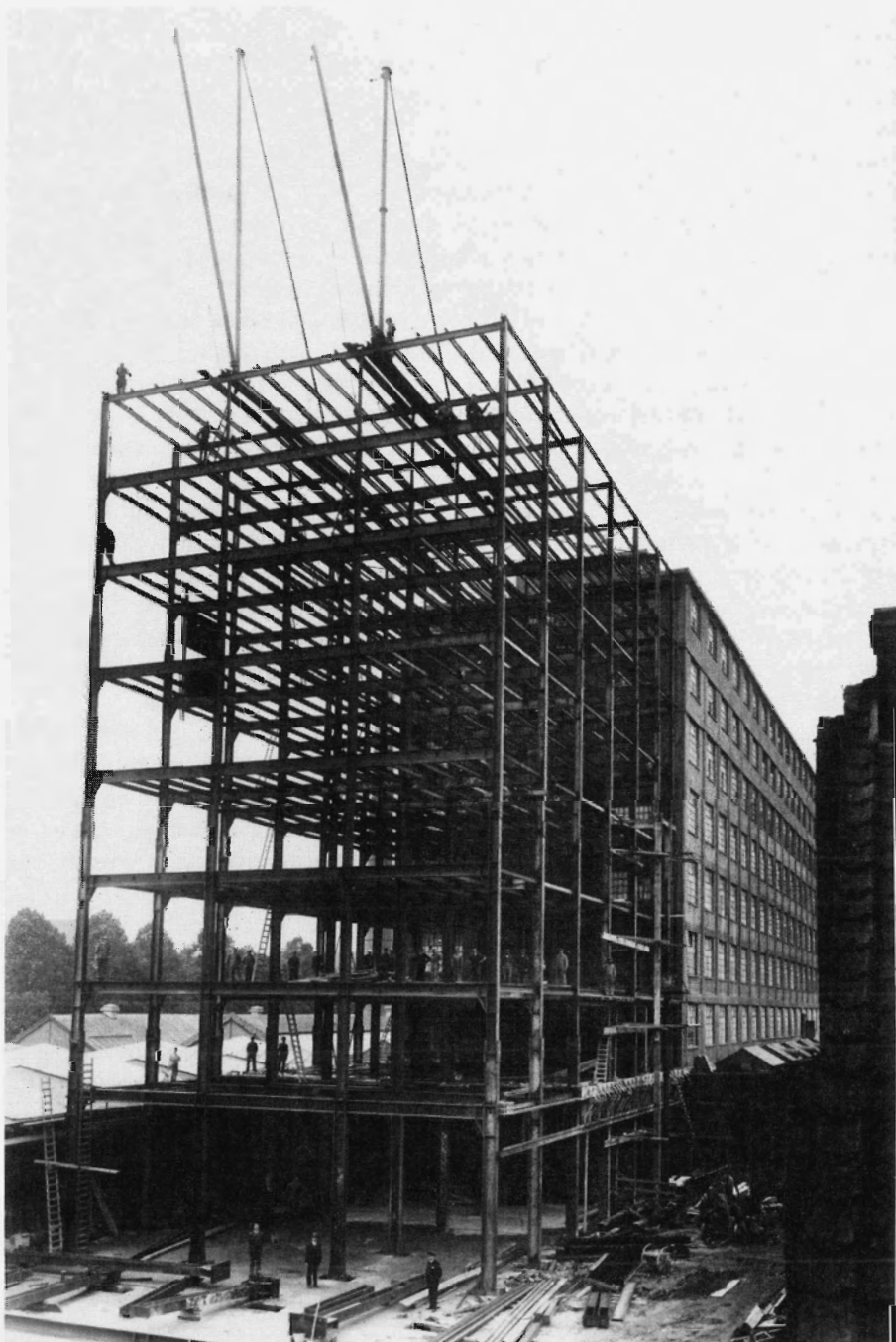
Uit berekeningen van H.C.W. Roemen op basis van de beroeps- en bedrijfstellingen blijkt dat het belang van de glas- en aardewerkindustrie voor de Maastrichtse werkgelegenheid in 1930 nog steeds groot was, maar wel aanzienlijk was teruggelopen. Volgens Roemen was circa 30 procent van de Maastrichtse beroepsbevolking in 1930 direct afhankelijk van de industrie. Daarvan was weer ruim 55 procent (4.473 van de 9.041 personen) werkzaam in de glas- en aardewerkindustrie. Daarnaast leverde ongeveer 20 procent van de beroepsbevolking diensten aan de industrie en haar arbeid(st)ers, zodat in 1930 ongeveer 50 procent van de beroepsbevolking van de industrie leefde.¹² Een vergelijking met de eerdergenoemde cijfers uit

⁹ J. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de twintigste eeuw* (Haarlem 1977) 82; F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische politiek 1918-1939* (repr. Nijmegen 1978) 68.

¹⁰ Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie', 93-95.

¹¹ *Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht over 1930*, 56.

¹² H.C.W. Roemen, *Maastricht. Een geografische - hoofdzakelijk economisch-geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht* (Maastricht 1947) 180-181, 310.

*Ondanks de recessie startte de Sphinx in 1930 met de bouw van de Eiffel II voor de productie van sanitair.
Fotocollectie SHCL.*

1913 wordt echter gecompliceerd door het belang van de randgemeenten als woonplaats voor de arbeidersbevolking. De Maastrichtse beroepstelling komt uit op een aantal van 8.041 in de industrie werkzame inwoners, terwijl er volgens de bedrijfstelling 8.827 arbeidsplaatsen waren. Het aantal in de industrie werkzame personen was dus zo'n 800 hoger dan het aantal daarin werkzame inwoners. In feite was dit verschil nog groter, omdat bij de beroepstelling ca. 600 mijnwerkers waren meegeteld, en ook een onbekend aantal werklozen met een industrieel beroep. Het verschil was toe te schrijven aan tenminste 1.400 (800 plus 600) forenzen, die in Maastricht werkten, maar buiten de stadsgrenzen woonden. Een aanzienlijk deel daarvan werkte in de glas- en aardewerkindustrie, die in 1930 aan 5.115 personen werk gaf. De in Maastricht woonachtige beroepsbevolking telde, zoals gezegd, 4.473 glas- en aardewerk(st)ers. Het verschil kan worden verklaard door rekening te houden met het forensisme uit de omliggende gemeenten.

Op grond van de hiervoor genoemde cijfers kan het verlies aan arbeidsplaatsen in de glas- en aardewerkindustrie tussen 1913 en 1930 op 1885 worden bepaald. Cijfers per bedrijf in deze sector wijzen op een nog sterkere krimp tot 1927 (zie tabel 1). Waarschijnlijk heeft de werkgelegenheid zich tussen 1927 en 1930 enigszins hersteld: uit tabel 2 blijkt dat het aantal arbeidsplaatsen in deze sector in 1929 weer was gestegen tot 5.306.

Tabel 1. Personeelsbestand in de voornaamste glas- en aardewerkfabrieken, 1914-1927

	1914	1920	1923	1927
Glasfabrieken ¹³	1375	1043	1037	717
Société Céramique	1971	1483	1400	1185
Sphinx (aardewerk)	2626		1790	1500 ¹⁴
Mosa	700		637	599 ¹⁵
Totaal	6672		4864	4001

Bron: J.C.G.M. Jansen, 'Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt te Maastricht 1904-1970'. *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XVII (1972)* 27 en J.A.A. van Doorn, *Het nieuwe Tricht. Schets ener economische geschiedenis van Maastricht van 1815-1940* (typoscript Stadsbibliotheek Maastricht) 82.

Het verlies aan arbeidsplaatsen in de glas- en aardewerkindustrie werd min of meer gecompenseerd door de uitbreiding van de werkgelegenheid in andere bedrijfstakken. Bij de Eerste Nederlandse Cementindustrie (ENCI), die in 1928 in bedrijf was gesteld, werkten in 1930 377 arbeiders; de rubberfabriek 'Radium' (uit 1919) stelde in 1928 350 mensen te werk; bij de Maastrichtse vestiging van

¹³ In 1925 fuseerde de glasfabriek van Sphinx met de 'Stella' tot NV Kristalunie.

¹⁴ Waarschijnlijk is het personeelsbestand van de fabriek van muurtegels en bouwaardewerk te Limmel niet meegerekend.

¹⁵ Cijfers uit 1928.

de Maastrichtse Zinkwit Maatschappij werkten in 1928 550 arbeiders. Ook de tabaksindustrie Philips breidde aan het eind van de jaren 1920 uit. Daarnaast waren in de loop der jaren enkele kleinere fabrieken opgericht, zoals de verfstoffenfabriek Ten Horn in 1917 en de Staalwerken 'De Maas' in 1925. Door de groei van de werkgelegenheid in deze nieuwere industrieën, en ook door de uitvoering van bouwkundige projecten in de omgeving van Maastricht zoals de aanleg van het Julianakanaal en de bouw van de ENCI, werd het verlies aan werkgelegenheid in de glas- en aardewerkindustrie aan het eind van de jaren 1920 enigszins verzacht. De werkloosheid in Maastricht was daardoor in deze jaren minder groot dan het landelijke gemiddelde (grafiek 1). Ondanks de grotere variatie in de werkgelegenheid in nijverheid als geheel bleef de aardewerkindustrie echter een overheersende positie innemen.

De jaren 1930

De devaluatie van buitenlandse munteenheden, met name het Engelse pond, in 1931 had vooral gevolgen voor de op export gerichte Nederlandse industrie. De aardewerkindustrie werd meer en meer op de binnenlandse markt teruggeworpen. De buitenlandse markt stelde in de jaren 1930 bijna niets meer voor. 'Het kleine beetje export, dat voor weinige jaren overbleef, is nu, behalve voor het artikel sanitair, praktisch nul geworden. Alleen België vormt nog een markt van enige betekenis', aldus De Sphinx in 1934.¹⁶ De gedwongen heroriëntering op de binnenlandse markt leidde in de keramische industrie tot de introductie van nieuwe producten zoals het zogenaamde hotelporselein, maar door de afname van de bouwbedrijvigheid bleef de afzet van sanitair en muurtegels stagneren. Pas de devaluatie van de gulden in 1936 leidde het begin van een zeer geleidelijk herstel in. In een terugblik op dat jaar constateerde de Céramique dat 'onze positie wel enigszins gemakkelijk geworden is, daar de verhouding tussen onze prijzen en die der buitenlandsche fabrikanten op de internationale markt ten onzer gunste verschoven werd'.¹⁷ Volgens directeur L. Regout van de Mosa was het aandeel van de export na 1936 gestegen van een kwart tot een derde van de totale afzet.¹⁸

Het verloop van de werkgelegenheid in de glas- en aardewerkfabrieken gedurende de crisisjaren valt af te leiden uit gegevens die door de industrieën vertrouwelijk werden verstrekt aan het ETIL ten behoeve van een op te stellen rapport 'betreffende wenselijkheid van maatregelen, door de Regering te treffen ten behoeve van de werkverruiming in de keramische en glasindustrie' (zie tabel 2). Daaruit blijkt dat er in de jaren 1930-1932 een ware ontslaggolf plaatsvond. Bijna 2.300 arbeidsplaatsen gingen verloren. Na 1932 stabiliseerde de toestand en schommelde de werkgelegenheid rond de 3.000 arbeidsplaatsen.

¹⁶ Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht over 1934, 59.

¹⁷ *Ibidem* over 1936, 35.

¹⁸ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 142. Brief van L. Regout 23-6-1938.

Tabel 2. Verloop van de werkgelegenheid in de glas- en aardewerkindustrie per 31 december, 1929-1938

Jaar	Sphinx ¹⁹	Société Céramique ²⁰	Kristalunie	Mosa	Vloertegel- fabriek	Totaal	Totaal excl. admin. pers.
1929	2.755	1.735	805	663	153	6.111	5.306
1930	2.538	1.270	753	585	134	5.280	4.527
1931	1.804	914	670	538	138	4.064	3.394
1932	1.625	810	469	483	123	3.510	3.041
1933	1.618	876	546	499	119	3.658	3.112
1934	1.478	852	551	487	114	3.482	2.931
1935	1.492	926	419	479	71	3.387	2.968
1936	1.331	968	492	402	96	3.289	2.797
1937	1.649	966	529	514	104	3.762	3.233
1938 ²¹	1.574	910	519	485	80	3.568	3.049

Bron: SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 142 'actie keramische industrie'.

H.C.W. Roemen, die de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de Maastrichtse industrie in de jaren 1930 onderzocht, stelde, naar eigen zeggen op grond van gegevens van het ETIL, dat het aantal werkzame personen in de Maastrichtse industrie aan het eind van dat decennium 8006 bedroeg, tegen 8827 in 1930.²² Het zou echter voorbarig zijn hieruit te concluderen dat het verlies aan arbeidsplaatsen gedurende de crisis beperkt zou zijn gebleven. Dat kan worden afgeleid uit andere gegevens van het ETIL, gebaseerd op een streekplanenquête die het ETIL in samenwerking met de Provinciale Planologische Dienst in 1937 had ingesteld.²³ Tussen 1930 en 1937 was het aantal industriële arbeidsplaatsen in Maastricht teruggelopen van 8.827 tot 6.949. Hoofdoorzaak was de achteruitgang in de glas- en aardewerkindustrie, die in 1930 nog 5.150, maar in 1937 3.908 arbeidsplaatsen telde. Deze industrietak nam dus 1242 van de 1898 verloren arbeidsplaatsen voor zijn rekening, dat is 65 procent. Dat was aanzienlijk meer dan op grond van het aandeel van de glas- en aardewerkindustrie in de Maastrichtse industriële werkgelegenheid verwacht had mogen worden. Dat neemt niet weg dat ook de werkgelegenheid in de verschillende industrieën buiten de glas- en aardewerkindustrie terugliep, onder andere bij de Zinkwit en de tabaksfabriek van Philips. Hiertegenover stond slechts een geringe uitbreiding van de werkgelegenheid in de rubber- en de papierindustrie. Aan te nemen valt dat ook in de bouwnijverheid een sterke inkringing van de werkgelegenheid plaatsvond, niet in de laatste plaats ten gevolge van het vrijwel tot stilstand komen van de sociale woningbouw in Maastricht na 1933. In 1937

¹⁹ Gemiddeld per jaar.

²⁰ Excl. administratief personeel, in 1929 68, in 1938 49.

²¹ Per 31 mei.

²² Roemen, *Maastricht*, 181. Jansen, 'Arbeidsbemiddeling', 30, vraagt zich op grond van deze informatie af 'Moet men hieruit afleiden: dat de Maastrichtse industrie weinig te lijden heeft gehad van de crisis [...]?' Hieronder zal blijken dat dit een voorbarige conclusie zou zijn.

²³ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap XIII G-P en (voor de glas- en aardewerkindustrie) onderwerpmap 142.

Om 'ledigheid' tegen te gaan, werden werkloze arbeiders ingeschakeld bij tal van openbare werken. Hier is een aantal van hen aan het werk bij de aanleg van de Viaductweg in Maastricht, 1931. Fotocollectie RHCL.

stonden niet minder dan 1.000 bouwvakkers bij de gemeentelijke arbeidsbeurs ingeschreven.²⁴

Ontwikkelingen in het arbeidsaanbod

Grensarbeid

In de jaren 1910-1914 kan men spreken van een situatie van volledige werkgelegenheid op de arbeidsmarkt te Maastricht; er was zelfs een tekort aan arbeidskrachten. Er was vooral vraag naar on- en laaggeschoolde arbeid. Dit leidde er in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog toe 'dat veelvallen van arbeiders uit naburige grensgemeentes hier gunstig werk vonden'.²⁵ Deze buitenlandse arbeidskrachten, voornamelijk Belgen, waren vooral aan te treffen in de keramische industrie, door wethouder Nafzger geschat op 200, in de bouwvakken (eveneens ca. 200), en verder in de steenbakkerijen, transportbedrijven en de zinkwitfabriek. In totaal schatte hij hun aantal in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog op ca. 500. Aan de andere kant zochten velen, 'vooral de meer geschoolde, de vaklieden, die in de Maastrichtse industrie geen werk konden vinden', werk in de omgeving van Luik en Aken.²⁶ Door het uitbreken van de oorlog werden de mogelijkheden voor arbeiders uit Maastricht om in het buitenland werk te vinden geringer. 'Met honderden kwamen deze op de arbeidsmarkt in ons gebied

²⁴ Jaarverslag van de Gemeentelijke Arbeidsbeurs over 1937, 4.

²⁵ GAM (thans RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 43.

²⁶ RAL (thans RHCL), archief Provinciaal Bestuur, inv.nr. 1.836a/724. Stukken betreffende bestrijding der werkloosheid: vreemde arbeiders in Limburg 1922-1931. Bespreking 22-11-1922 (de uitspraak is van Nafzger).

en honderden uit nabije gemeenten met hen kwamen de plaatselijke arbeidsmarkt overvoeren'.²⁷

Gedurende het Interbellum nam Maastricht een uitzonderlijke positie in bij de uitwisseling van arbeidskrachten tussen België en Nederland.²⁸ Wat Zuid-Limburg als geheel betreft was deze uitwisseling van beperkte omvang, maar dat gold niet voor de industriestad Maastricht, die altijd een grote aantrekkingskracht had uitgeoefend, 'zodat zelfs van een "trek" van Belgische arbeidskrachten naar de Maastrichtse industrie kan worden gesproken'.²⁹ De meeste Belgische arbeiders trof men aan onder de fabrieksarbeiders in de glas- en aardewerkbedrijven, de rubberindustrie en de steenfabrieken. Zoals gezegd, was Belgisch-Limburg al voor de Eerste Wereldoorlog een expulsiegebied geweest. De zandgronden boden te weinig bestaan en industrie was er nauwelijks. Na de oorlog kwam er meer werkgelegenheid als gevolg van de zich snel uitbreidende mijnindustrie in Genk en omgeving. Het expulsiegebied in Belgisch-Limburg kromp daardoor in tot gebieden waar de opkomende mijnindustrie minder invloed had. Dat gold voor het noordelijke gedeelte van de Kempen, waar de industriestad Eindhoven tot over de grens aantrekkingskracht uitoefende, en voor de grensdorpen in de buurt van Maastricht en Eijsden. Veel arbeiders uit dit grensgebied verkozen fabrieksarbeid boven mijnarbeid, mede omdat de afstand van hun woonplaatsen tot Maastricht kleiner was dan die naar de mijnzetels in de omgeving van Genk. Bovendien was het loonpeil in Maastricht hoger, althans in de naoorlogse jaren, en prefereerden Maastrichtse fabrieksdirecties arbeiders uit de Kempen boven die uit Maastricht zelf, 'omdat zij veel beter werkten en betrouwbaar waren'.³⁰

Tabel 3. Aantal Belgische werknemers werkzaam in de Maastrichtse industrie, 1920-1922 en 1928

	1920	1921	1922	1928
Aardewerkindustrie	240	152	534	147
Steenfabrieken	137	132	215	201
Bouwbedrijven	112	129	336	165
Overige industrie	203	88	74	240

Bron: Gemeenteverslag 1920, bijlage AA, 3; RAL (thans RHCL), archief provinciaal bestuur, inv. nr. 1836a/724. Brief P. Kaanen aan Th. Nijkamp, 25-6-1931.

In het begin van de jaren 1920 was het aantal Belgische grensarbeiders in Maastricht nog steeds groot. In 1922 nam hun aantal volgens wethouder Nafzger vooral toe als gevolg van de valutasituatie.³¹ Uit een door hem ingesteld onderzoek bleek dat ca. 10 procent van de in de gemeente werkzame arbeidskrachten

²⁷ GAM (thans RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 43.

²⁸ M.S.M. Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders in en rond Zuid-Limburg', *Mens en Maatschappij* 25 (1950) 236-249 en 374-391.

²⁹ Ibidem, 375.

³⁰ Ibidem, 248.

³¹ RAL (thans RHCL), archief provinciaal bestuur, inv.nr. 1.836a/724. Verslag van bespreking 22-11-1922.

uit België afkomstig was. In 1921 waren er 919 buitenlanders werkzaam, in 1921 en 1922 respectievelijk 700 en 966. Tabel 3 geeft hun aantal in de voornaamste industriële bedrijfstakken. In de jaren 1920-1922 gaat het om bij de Raad van Arbeid ten behoeve van de Rijksverzekeringsbank ingeschreven arbeid(st)ers; de gegevens uit 1928 zijn daarmee niet helemaal vergelijkbaar door een andere grondslag, namelijk loontrekkende en belastingbetalende Belgen. Daaronder ontbreken de niet-belastingplichtige, vooral jeugdige werknemers. Niettemin lijkt zich in de loop van de jaren 1920 een daling van het aantal Belgische werknemers in de aardewerkindustrie te hebben voorgedaan.

Volgens een rapport van de interdepartementale commissie van onderzoek omtrent het werken van niet-Nederlanders in de Nederland (de zgn. Commissie Folmer), was het aantal buitenlanders in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie in 1931 echter weer aangegroeid tot 254.³² Ook in andere fabrieken, zoals de ENCI en de Zinkwit, en in de bouwvakken schijnen in dat jaar weer meer Belgen te hebben gewerkt. Volgens een onderzoek van de RK Bouwvakarbeidersbond St. Joseph waren er medio 1931 540 Belgen in de bouw werkzaam.

In 1934 werd door ambtenaar Van Lier van de dienst Arbeidsbemiddeling van het Ministerie van Sociale Zaken vastgesteld dat het aantal Belgische arbeiders in de Maastrichtse industrie in de eerste crisisjaren was teruggelopen, maar 'in de bouwvakken, steenfabrieken, grondwerken en voor andere minder geschoolde werkzaamheden [scheen] het aantal vreemde arbeiders eerder te zijn toe- dan afgenomen'.³³ De reeds eerder vermelde opgaven van het ETIL uit 1937 komen voor de aardewerkindustrie in dat jaar inderdaad veel lager uit dan in 1931, namelijk 78 Belgen (zie ook tabel 4). Ook in de overige industrie nam het aantal buitenlandse werknemers in de jaren 1930 af.³⁴ Deze terugloop is waarschijnlijk een gevolg van de algemene vermindering van de werkgelegenheid, waarbij alleen die Belgische arbeiders werden aangehouden die 'wegens speciale vakbekwaamheid onmisbaar waren'.³⁵ Overigens is ook een achteruitgang van de grensarbeid in de bouwvakken en het grondwerk in de tweede helft van de jaren 1930 aannemelijk, als gevolg van het aflopen van grote projecten als de aanleg van het Julianakanaal en de Wilhelminabrug, en de stilstand van de woningbouw in Maastricht.

Pendel uit de randgemeenten

Behalve Belgen uit nabijgelegen grensgemeenten, werkten er traditioneel ook veel arbeid(st)ers uit de dorpen in de omgeving in Maastricht, met name uit Heer, Amby, Borgharen, Itteren, Meerssen, Eijsden en Gronsveld. Wij beschikken over een overzicht van enkele belangrijke industrieën op grond van de ETIL-

³² Archief Ministerie van Sociale Zaken (SOZA), afdeling Arbeidsbemiddeling, inv. nr. 116. Rapport van de Cie. Folmer., 11.

³³ GAM (thans RHCL), archief van de secretarie, inv.nr. 351.836.2, nr. 1. Verslag van de bespreking 1-8-1934.

³⁴ SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M.

³⁵ Roemen, *Maastricht*, 307.

enquête uit 1937 (tabel 4). Duidelijk blijkt dat met name de glas- en aardewerk-industrie, in het bijzonder de aan de oostkant van de Maas gelegen fabrieken Mosa en Céramique, een groot beroep deed op het aanbod van arbeid uit de randgemeenten.

Tabel 4. Aantal arbeid(st)ers van buiten Maastricht in enkele belangrijke industrieën, 1937

	Totaal	Van buiten Maastricht	Waarvan uit België	Uit randgem. excl. België (%)
Sphinx	1781	261	34	227 (12,8 %)
Mosa	535	189	1	188 (35,1 %)
Kristalunie	521	109	8	101 (19,4 %)
Céramique	967	262	34	228 (23,6 %)
Vloertegelfabr. A. Regout	97	12	1	11 (11,3 %)
Tot. glas en aardewerk	3901	833	78	755 (19,4 %)
ENCI	268	44	28	16 (6,0 %)
KNP	348	31	10	21 (6,0 %)
Rubberfabriek Walram	205	68	27	41 (2,0 %)
Staalwerken De Maas	109	9	1	8 (7,3 %)
Tabaksindustrie Philips	742	50	13	37 (5,0 %)
Tot. Overige	1672	202	79	123 (7,4 %)

Bron: SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M; Roemen, *Maastricht*, 157 en 163.

Of in deze verhoudingen in de loop van de jaren 1920 en 1930 grote veranderingen waren opgetreden, kan op grond van de beschikbare gegevens niet worden vastgesteld. Wel werd er in 1937 geklaagd dat de aantrekkelijke werkgelegenheid vooral ten goede kwam aan niet-Maastrichtenaren. Zo constateerde aalmoezenier Leo Roumen in april 1938 op een protestvergadering van de katholieke organisaties tegen de stijgende werkloosheid:

Ja zeker, sommige van onze industrieën fleurden tijdelijk op, namen nieuwe arbeiders aan, maar dan kwamen de nieuwe arbeiders voor een groot gedeelte van buiten de stad en de Maastrichtse werkloos slofte even trouw naar het stempellokaal.³⁶

Het overgrote deel van de werknemers van buiten Maastricht was, afgezien van de Belgische grensgemeenten, afkomstig uit de dorpen Heer (233), Meerssen (155), Amby (83), Borgharen (46) en Eijsden (30). De beschikbare gegevens wijzen erop dat er een sterke correlatie was tussen de vestigingsplaats van de fabriek en de plaats van herkomst van de daar werkzame arbeidskrachten. Zo betrof de Mosa, gelegen in het stadsgedeelte Wijck, een groot deel van haar arbeiders uit

³⁶ SHCL, archief J. Ensinnck (EAN 245), omslag 12. Rede aalmoezenier Roumen 19-4-1938.

Werklozen drommen bijeen voor het stempelkantoor aan de Boschpoort, circa 1933. Fotocollectie RHCL.

gemeenten als Heer, Amby en Meerssen, alle ten oosten en noordoosten van dit stadsdeel gelegen; de bebouwing van Heer grensde zelfs aan die van Wijck. De ENCI en de tabaksfabriek Philips daarentegen, beide dichtbij de Belgische grens, betrokken een belangrijk deel van hun niet-Maastrichtse werknemers uit de Belgische grensgemeenten.

Wijst deze ontwikkeling erop dat de arbeid(st)ers van buiten Maastricht het liefst zo dicht mogelijk bij hun woonplaats werk zochten, in Maastricht zelf schijnt dit ook het geval geweest te zijn. Zo merkte aalmoezenier Steegmans (de voorganger van Roumen, en tevens bestuurslid van woningbouwvereniging Servatius) in 1932 op:

Het is eigenaardig dat de jongere krachten, die men in het algemeen tegenwoordig bij de fabrieken nodig heeft, daar gaan werken waar zij het kortst bij wonen. Zoo ziet men kinderen uit arbeidersgezinnen in Wijck liefst werken bij de Mosa, Céramique en andere in Wijck gevestigde fabrieken, kinderen uit gezinnen in de buurt van de Philipsfabriek aldaar werk zoeken.³⁷

De trek naar de mijnen

Reeds voor de Eerste Wereldoorlog hadden arbeiders uit Maastricht werk gevonden in de Mijnstreek. In verband met de sterke opvoering van de kolenproductie in de jaren 1914-1916 nam hun aantal geleidelijk toe, om in 1917, toen de glas- en aardewerkfabrieken geheel of gedeeltelijk stopgezet werden, naar recordhoogte

³⁷ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap I. Onderhoud Steegmans met Gielen, 16-9-1932.

te klimmen. Aalmoezenier Poels speelde hier in 1917 in zijn befaamde 'noodkistrede' handig op in. Om zijn oproep voor loonsverhoging in de aardewerkindustrie kracht bij te zetten pleitte hij voor 'meer arbeidstreinen naar het land van Heerlen'. Volgens Mosa-directeur Louis Regout was de rede van Poels dan ook 'uitstekende propaganda voor de mijnen'.³⁸ In 1917 en 1918 waren ca. 2.500 en 1.600 arbeiders uit Maastricht in de mijnstreek werkzaam.³⁹ Door deze algemene trek richting mijnen viel de omvang van de werkloosheid in deze jaren minder hoog uit dan op grond van het verlies aan werkgelegenheid in de glas- en aardewerkindustrie verwacht had kunnen worden.

Tabel 5. Aantal mijnwerkers afkomstig uit Maastricht per 31 december, 1917-1939

jaar	aantal	jaar	aantal	jaar	aantal	jaar	aantal
1917	2.500	1923	623	1929	551	1935	413
1918	1.600	1924	624	1930	551	1936	402
1919	1.112	1925	580	1931	538	1937	400
1920	1.160	1926	567	1932	503	1938	414
1921	970	1927	670	1933	479	1939	452
1922	688	1928	605	1934	440		

Bron: GAM (RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 52; Jaarverslagen A.M.F. 1919-1939.

Na 1918 liep het aantal mijnwerkers uit Maastricht gestaag terug (zie tabel 5). De daling tussen 1917 en 1920 (van 2.500 naar 1.160) kan deels worden toegeschreven aan de aantrekkingskracht van de in 1918 en 1919 ingestelde wachtgeldregeling voor een groot gedeelte van de Maastrichtse industrie, deels aan de omstandigheid dat er in de loop van 1919 meer arbeiders in de industrie werden tewerkgesteld. De terugloop na 1920 zorgde er echter voor dat deze groep op de Maastrichtse arbeidsmarkt terecht kwam en het reeds aanwezige aanbod vergrootte. De mogelijkheid om weer op de oude arbeidsplaats terug te keren was door de naoorlogse crisis immers beduidend minder geworden. Per 1 januari 1922 was de vergoeding voor spoorkaarten door de mijnen vervallen, waardoor het aantal mijnwerkers uit Maastricht verder afnam. Het aantal bij de Maastrichtse arbeidsbeurs ingeschreven mijnwerkers nam daardoor toe van 21 in 1920 tot 230 in 1923.⁴⁰ Voor de mijn-directies was het probleem dat het arbeidsverzuim groter was naarmate de afstand tot het werk groter was. Mijnwerkers uit Maastricht verzuimden aanzienlijk meer (20 tot 30 dagen per jaar) dan arbeiders uit Heerlen en Brunssum (7 tot 11 dagen per jaar).⁴¹ In Maastricht

³⁸ H. Poels, *De Noodkistrede* (Maastricht 1917) 21; ingezonden brief van L. Regout in de *Limburger Koerier* 30-3-1917.

³⁹ Gebaseerd op het jaarverslag van de Armenraad over 1917, in: Verslag van den toestand der gemeente Maastricht 1917, bijlage HH, 13 en GAM (RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 12.

⁴⁰ Jaarverslag Gemeentelijke Arbeidsbeurs over 1920, in: Verslag van den toestand der gemeente Maastricht 1920, bijlage Z, 17; *Ibidem* over 1923, 9.

⁴¹ L. van den Munkhof en W. Oosterbaan, *De mijnen. Feiten en fantasieën* (Nijmegen 1978) 112, noot 358.

had men de indruk dat arbeiders uit Maastricht 'voor mijnarbeid systematisch worden geweigerd'.⁴² Pogingen van verschillende instanties om Maastrichtse werklozen aan werk in de mijnen te helpen haalden weinig uit.⁴³

Jeugdige en vrouwelijke arbeidskrachten

Het surplus aan arbeidskrachten in de jaren 1920 bestond overwegend uit ongeschoolde arbeiders, volgens Nafzger niet zo verwonderlijk 'daar de Maastrichtse industrie overwegend ongeschoold personeel gekweekt had'.⁴⁴ Daardoor was er volgens de directeur van de Arbeidsbeurs 'aan geschoolde krachten zeer vaak gebrek'.⁴⁵ In de industrie was een lange leer- en inwerktijd echter steeds minder noodzakelijk. In 1925 stelde het vakbondsorgaan *De Werker* vast

dat een arbeider, welke nimmer tevoren op een aardewerkfabriek heeft gewerkt in den tijd van enkele weken zoodanig ingewerkt is, dat hij voor iemand die reeds enige jaren in deze branche werkzaam is, niet behoeft onder te doen.⁴⁶

De werkgevers konden daardoor gemakkelijker toe met jeugdige arbeidskrachten. In 1926 merkte vakbondsbestuurder Pieters op dat 'de fabriekmatige bedrijven op het oogenblik uitsluitend jonge arbeidskrachten' aantrekken.⁴⁷ Directeur Perry van de Arbeidsbeurs constateerde later: 'De ondernemer, bedacht op zijn winst, zocht meer naar vrouwelijke en jonge krachten, waartoe de arbeidsdeeling dat [sic] tot arbeidsversimpeling had geleid, hem in staat gesteld had'.⁴⁸ Ook in de jaren 1930 ging dit proces door. In maart 1936 deelde de directie van De Sphinx de RK Fabrieksarbeidersbond mee dat zij in de sanitairafdeling 'een radicale wijziging in de werkwijze' wilde aanbrengen: 'een gedeelte der arbeiders kan worden aangehouden, maar de rest kan worden vervangen door jonge krachten van 20-30 jaar'. Bij de Céramique constateerde de bond: 'dat volwassen arbeiders werkloos worden gesteld en dat het weinige werk dat voorhanden was, verricht werd door goedkopere krachten die in het bedrijf aanwezig waren'.⁴⁹ De vraag of de door deze waarnemers geconstateerde ontwikkeling in de jaren 1920 en 1930 geleid heeft tot verschuivingen in de leeftijdsopbouw van

⁴² GAM (RHCL), archief van de secretarie, inv.nr. 351.836 nr. 1. Bestrijding der werkloosheid door verplaatsing van werkkrachten naar elders. Bevordering van het aanvaarden van arbeid buiten de woonplaats door het verlenen van steun in verschillende vorm 1923-1942. Brief van B&W aan de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid (Aalberse) 2-2-1925.

⁴³ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 160.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Jaarverslag Gemeentelijke Arbeidsbeurs over 1925, 9.

⁴⁶ *De Werker. Orgaan van de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond en de bestuurdersbonden in Limburg*, 31-10-1925.

⁴⁷ Ibidem, 20-3-1926.

⁴⁸ GAM (thans RHCL), archief van de secretarie inv.nr. XX. Dienst Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling 1918-1941. Overzicht van den Gemeentelijken Dienst der Arbeidsbemiddeling en Werkloosheidsverzekering in de jaren 1927 tot 1939, p.2.

⁴⁹ *De RK Fabrieksarbeider*, 22-3-1933.

Dat er veel vrouwen bij de Sphinx werkten, blijkt uit dit inkijsje in een van de bedrijfskantines, circa 1930. Fotocollectie SHCL.

het personeelsbestaan van de industrieën, moet echter bij gebrek aan gegevens onbeantwoord blijven.

Aan het eind van de jaren 1920 was het gevecht tussen de industrieën om jeugdige arbeidskrachten zo hoog opgelopen dat een bedrijf als De Sphinx in Maastricht moeilijk jonge vrouwen kon vinden. Het aantal aanvragen voor vrouwelijke arbeidskrachten bij de arbeidsbeurs voor de aardewerkindustrie nam daardoor toe van 25 in 1925 tot 146 in 1928.⁵⁰ Tekenend is een mededeling van personeelschef Dumoulin van De Sphinx uit 1928 over het gebrek aan meisjes:

Overall worden zij tevergeefs gezocht. Proeven genomen met meisjes uit Sittard en Lutterade hebben geen resultaat opgeleverd, hetgeen te wijten is aan de omstandigheid dat deze niet behoorden tot het fabrieksras. Teneinde te voorzien in de behoefte aan vrouwelijke arbeiders heeft de directie zich genoodzaakt gezien, voor zover niet voldoende arbeidskrachten kunnen betrokken worden uit naburige Belgische gemeenten als Lanaeken, het vrouwelijk personeel aan te vullen door tewerkstelling van gehuwde vrouwen.⁵¹

Lang zou deze situatie niet voortduren. In de loop van de jaren 1930 daalde het aantal bij De Sphinx werkzame gehuwde vrouwen van 400 in 1930 (volgens

⁵⁰ Gebaseerd op Jaarverslagen van de Gemeentelijke Arbeidsbeurs 1923-1925, resp. p. 9, II en staat 46, en GAM (thans RHCL), archief Nafzger inv.nr. [?].

⁵¹ GAM (thans RHCL), archief van de secretarie, inv.nr. 351.836 nr. 2, Enquête subcommissie, 3-10-1928.

opgave van de directeur van de aardewerkafdeling Bonemeyer) tot 45 aan het eind van 1934 en slechts 20 in 1937.⁵² De invoering van de Ziektewet in 1930 had tot gevolg dat gehuwde vrouwen weer werden ontslagen. De Ziektewet voerde betaald zwangerschapsverlof in, en Sphinx was niet bereid daarvoor te betalen. Volgens Bonemeyer was de directie daardoor 'verplicht geworden tot ontslag van gehuwde vrouwen'.⁵³ De RK Fabrieksarbeid(st)ersbond St. Willibrord stelde vast dat de Ziektewet

meer effect bleek te hebben dan alle sociale en zedelijke motieven welke in den loop der jaren tegen dit sociaal euvel zij aangevoerd [de bond was sterk tegen arbeid van gehuwde vrouwen gekant]. Want nu gehuwde vrouwen voor de Ziektewet dure objecten zijn geworden, werd in 1930 hier en daar het aantal gehuwde vrouwen in eenige fabrieken verminderd, al gebeurt dit ook nog niet altijd op kiesche manier.⁵⁴

Een gehuwde Sphinx-arbeidster vertelde in een interview dat de personeelsafdeling samen met het toezichthoudend personeel natrok of vrouwen zwanger waren: 'De Ziektewet was er pas door. Ik was voor de tweede keer in verwachting. en toen moest ik op kantoor komen, bij meneer O. en bij de vrouw, zeiden we. Dat was de meesteres. Moest ik daar komen: of ik er nog meer wist die in verwachting waren. Ik zeg: jullie hebben mij gekregen, maar een verrader ben ik niet, zoek ze maar zelf, van mij zul je niets...O nee? zei de meesteres. Dat doe ik niet, een verrader ben ik niet, zei ik. Toen moest ik ook mijn tijd uitwerken. Maar die nu al zes of zeven maanden waren, die konden ze niet meer ontslaan. Het was dat die wet erdoor kwam: zes voor en zes weken na trok je dan. Toen heb ik geen cent gekregen'.

Interview met mevr. S. 2-12-1982, in: C. Cillekens en W. Roebroeks, *Krisis in Maastricht. Werk en werkloosheid in de jaren dertig* (Geulle 1983) 39.

Tussen 1930 en 1937 daalde het totale aantal vrouwelijke werknemers in de glas- en aardewerkfabrieken van 1383 tot 1083, maar die daling leidde niet tot een verandering in het aandeel van vrouwen in deze industrie (in beide peiljaren ca. 27 procent).⁵⁵ Er was dus geen sprake van 'feminisering' van het personeelsbestand, wel van vergroting van het aandeel van ongehuwde, naar men mag aannemen in het algemeen jonge vrouwen. Deze waren echter niet zo

⁵² Gebaseerd op: *ibidem*, *Werkloosheid in de glas- en aardewerkindustrie (1930)*. SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M (1937); zie ook: Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam 2001) 283, en Sasja Kruisinga, 'Vrouwenarbeid bij de Sphinx in de periode 1900-1960' (onderzoeksverslag stage Industrien 1995) 21-25.

⁵³ Geciteerd door De Groot, *Fabricage van verschillen*, 283.

⁵⁴ P. Kaanen, 'Van God en ons Recht' en 'Recht en Orde' naar den RK Fabrieksarbeid(st)ersbond 'Sint Willibrordus' afdeeling Maastricht 1895-1930 (Z.p. z.) [Maastricht 1930] 12, geciteerd door De Groot, *Fabricage van verschillen*, 283.

⁵⁵ Gebaseerd op: SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M (1937).

gemakkelijk te krijgen. Daarom bleef De Sphinx ook in de crisisjaren 'af en toe meisjes uit de omstreken van de Jekervallei (Canne tot Glons) aannemen', met het doel 'om de connecties met deze arbeidsmarkt niet te verbreken, aangezien meerdere goede krachten daar vandaan komen en voor speciaal werk gebruikt kunnen worden'.⁵⁶

De werkloosheid

Voor een analyse van de werkloosheidsontwikkeling is het gebruikelijk onderscheid te maken tussen conjuncturele en structurele werkloosheid. *Conjuncturele* werkloosheid is het gevolg van het feit dat perioden van economische groei worden afgewisseld met stagnatie. Bij vermindering van de werkgelegenheid komen de arbeidskrachten die in de groeifase zijn aangetrokken en opgeleid op straat te staan, en aangezien de conjunctuuromslag over de hele linie voelbaar is, zijn er voor hen voor de duur van de depressie evenmin kansen op nieuw werk in andere branches. Probleem is echter dat de conjunctuuromslag veelal ook leidt tot economische herstructurering in de vorm van arbeidsbesparende rationalisaties en technische innovaties van het productieproces, of stillegging en verplaatsing van productie naar elders, waardoor de werkgelegenheid in een bepaalde plaats of industrietak zich bij conjunctuurherstel niet herstelt op het oude niveau. De werkloosheid krijgt daardoor een blijvend karakter. In dat geval spreken wij van *structurele* werkloosheid. Die structurele werkloosheid kan dus een gevolg zijn van aan een bedrijfstak of aan een vestigingsplaats gebonden factoren, of aan een combinatie van beide, met name als er in een bepaalde plaats sprake is van een eenzijdige samenstelling van de werkgelegenheid.

Een eerste indicatie voor het conjuncturele dan wel structurele karakter van de werkloosheid in een bepaalde plaats kan worden gevonden in een vergelijking met de algemene (nationale) trend.⁵⁷ Een vergelijking van de werkloosheidsontwikkeling in Maastricht en Nederland is wat dat betreft verhelderend (grafiek 1). Ondanks de problemen in de glas- en aardewerkindustrie gedurende de jaren 1920 blijkt de werkloosheidsindex voor Maastricht in die periode lager te zijn geweest dan het Nederlandse gemiddelde. Mogelijk is dat een gevolg van de diversificatie van de Maastrichtse industriële werkgelegenheid in die jaren door de oprichting van nieuwe fabrieken, zoals de ENCI, de Staalwerken 'De Maas', en andere. De crisis in de jaren 1930 daarentegen brengt de werkloosheidsindex in Maastricht in eerste instantie op een gemiddeld Nederlands niveau. In de jaren 1931 en 1932, toen de glas- en aardewerkindustrie tot massaoantslag overging, steeg de werkloosheid in Maastricht dus sneller dan in Nederland als geheel.

⁵⁶ GAM (thans RHCL), archief Burgerlijk Aarbesteding, inv.nr. 1903/1904, map A1.1937. Rapport betreffende werkzaamheden verricht i.v.m. de arbeidsbemiddeling, 3-7-1936. Zie ook: De Groot, *Fabricage van verschillen*, 283-284.

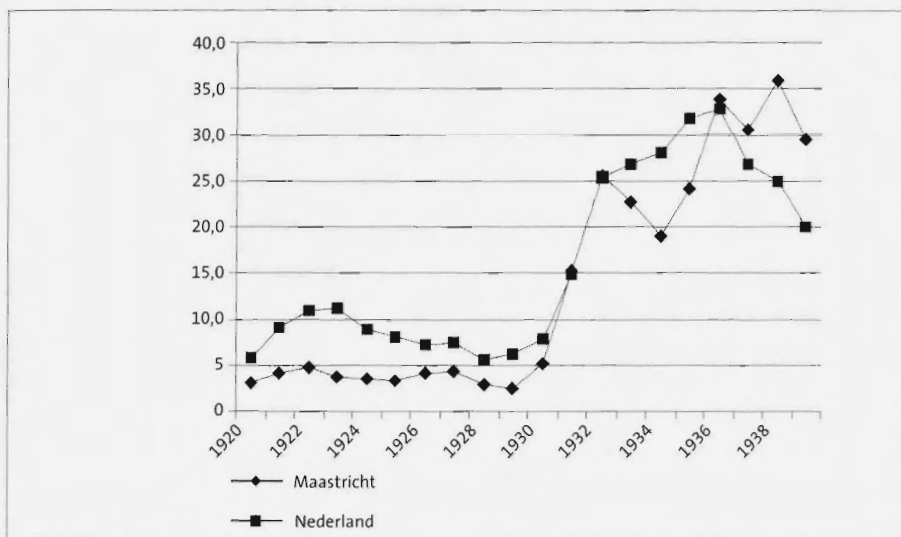
⁵⁷ Vgl. H. de Vries, 'Ongelijke werkloosheid. Nederland 1920-1940', in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979).

De relatieve dip in het Maastrichtse werkloosheidsniveau in 1933 en 1934 is waarschijnlijk een gevolg van de daling van het aantal gedeeltelijk werklozen als gevolg van gedwongen arbeidstijdverkorting in die jaren (zie grafiek 2). Omdat de georganiseerde arbeiders daarin oververtegenwoordigd waren,⁵⁸ weegt die categorie in de op de vakbondsverzekeringen gebaseerde index zwaar mee. Opvallend is vervolgens dat Maastricht het relatieve herstel van Nederland na 1936 niet heeft 'meegemaakt': de Maastrichtse werkloosheid blijft tot 1939 op een constant hoog niveau, en lijkt dus een structureel karakter te hebben gekregen.

J. B. werkte in het begin van jaren dertig als vormendraaier in de bankwerkerij van de Kristalunie. 'In 1930 vielen de grote ontslagen. En dat ging toen zo op de Kristalunie: er hing een lijst op en om de week stonden er tien namen op van een afdeling. 's Zaterdags, op het einde van de werkweek, vroeg je je af: ben ik erbij? Als ze er niet bij waren, waren ze blij. In totaal zijn er een kleine 200 ontslagen gevallen toen. Prima vaklui - de dienstjaren telden ook wel - die bleven'.

(Interview met J.B. 14-10-1982, in: Cillekens en Roebroeks, *Krisis in Maastricht*, 142.

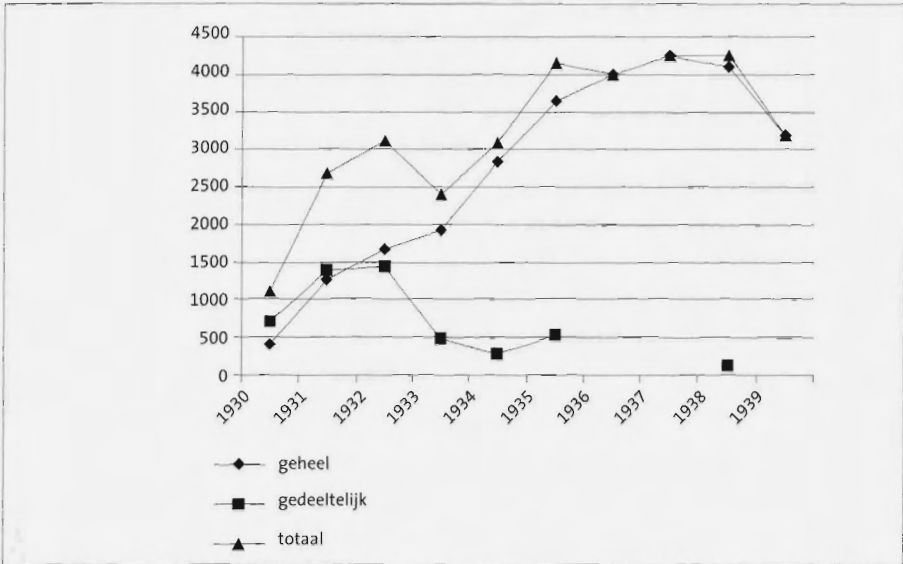
Grafiek 1. Indexcijfers van de werkloosheid in Maastricht en Nederland, 1920-1939

Bron: Robert Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland 1920-1939* (Utrecht 1985), bijlage 1. Het indexcijfer is het aantal dagen werkloosheid als percentage van het aantal dagen dat gewerkt had kunnen worden. Het is gebaseerd op gegevens betreffende tegen werkloosheid verzekerde vakverenigingsleden, zoals gepubliceerd in de *Maandschriften CBS*.

⁵⁸ Zie de berekeningen in: Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg*, 98, gebaseerd op GAM (thans RHCL), archief Nafzger, inv.nrs. 57-59.

Grafiek 2. Aantal geheel en gedeeltelijk werklozen in Maastricht per 31 december, 1930-1939

Bronnen: Maandschriften CBS; Jaarverslagen van de Armenraad; Jaarverslagen Gem. dienst arbeidsbemiddeling en werkloosheidsverzekering. Zie ook: Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg*, 120, nt. 158.

Het grote aantal gedeeltelijk werklozen in de eerste jaren van de crisis komt vooral op conto van de arbeidstijdverkorting in de aardewerkindustrie. In 1931 was zelfs 88 procent van de gedeeltelijk werklozen in die bedrijfstak werkzaam. In de jaren daarna daalde dit aandeel geleidelijk via 72 procent in 1932 tot 59 procent in 1935.⁵⁹ Daaruit kan worden afgeleid dat met name de ondernemers in de glas- en aardewerkindustrie steeds minder heil zagen in het in dienst houden van hun werknemers op tijdelijke basis als remedie om afzetvermindering op te vangen. Dat heeft niet alleen te maken met het voortduren van de conjuncturele moeilijkheden, maar ook met het rationalisatieproces in deze bedrijven. Daardoor kon men blijvend volstaan met minder arbeidskrachten.

Het rationalisatieproces in de aardewerkfabrieken was op gang gekomen na de verwerping in 1928 van het zogenaamde Aardewerkwetje tot tijdelijke verhoging van het invoerrecht op huishoudelijk aardewerk, porselein, glaswerk en tegels.⁶⁰ Volgens een zegsman van de Mosa (L. Regout?) had 'het verwerpen van het keramische Noodwetje in 1928 het psychologisch effect gehad, dat zij de Maastrichtse industrieën uitdaagde tot modernisering'.⁶¹ In 1929 kwam bij de Mosa de eerste tunneloven ter vervanging van de oude rondovens in gebruik.⁶² In 1936 en

⁵⁹ Gebaseerd op: GAM (thans RHCL), archief commissie sociale aangelegenheden: notulen 9-10-1931; Jansen, 'Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt', 31; SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 142. Rapport, 4 en 6. Vgl. Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg*, 98.

⁶⁰ Vgl. J.A.M. van der Staay, *De katholieke partij en de handelspolitiek* (diss. Amsterdam 1933) 70.

⁶¹ Ch. Thewissen, *N.V. Porcelain- en Tegelfabriek Mosa Maastricht 1883-1958* (Maastricht 1958) 24.

⁶² *Ibidem*, 22.

1937 kwamen er daar nog drie bij. Ook Sphinx en Céramique investeerden in 1929 vele honderdduizenden guldens in de bouw van nieuwe tunnelovens en technische outillage. In de tegelfabriek van Sphinx te Limmel werd in 1933 de eerste tunneloven gebouwd, in 1934 gevolgd door een tweede. Ook in de fabriek aan de Boschstraat kwamen in 1933 en 1935 tunnelovens in gebruik voor sanitair en aardewerk. In 1939 volgde een derde tunneloven, die evenals de eerder gebouwde werd gestookt met cokesovengas van de Staatsmijnen.⁶³ De overgang van de oude rondovens naar tunnelovens betekende een ingrijpende verandering in het arbeidsproces, zowel voor mannen als voor vrouwen. De omvang van de ovenploeg kon sterk worden gereduceerd.⁶⁴ Door de introductie van de tunnelovens werd dus een forse besparing aan arbeidskrachten en verhoging van de arbeidsproductiviteit mogelijk. Daardoor kon de productieverhoging bij het economisch herstel aan het eind van de jaren 1930 worden gerealiseerd zonder evenredige groei van het personeelsbestand. Dat verklaart de blijvend grote omvang van de Maastrichtse werkloosheid, die aldus een structureel karakter had gekregen.

L.v.D werkte in de crisisjaren op de ovenafdeling van de Sphinx. 'Als we geen werk hadden in de oven en wij mochten niet thuis blijven, dan werden wij overgeplaatst naar een andere afdeling. Ik heb wel eens kolen gereden, ik heb wel eens waar het aardewerk werd geschilderd, in de decorafdeling, gezeten. Ik heb al in de aardpers gezeten. Dus je werd overal wel eens bijgezet. Als wij nu niets te doen hadden in de oven en zij wilden ons toch niet thuislaten en zij hadden op een andere plaats lui nodig, dan werden wij daar ingezet.

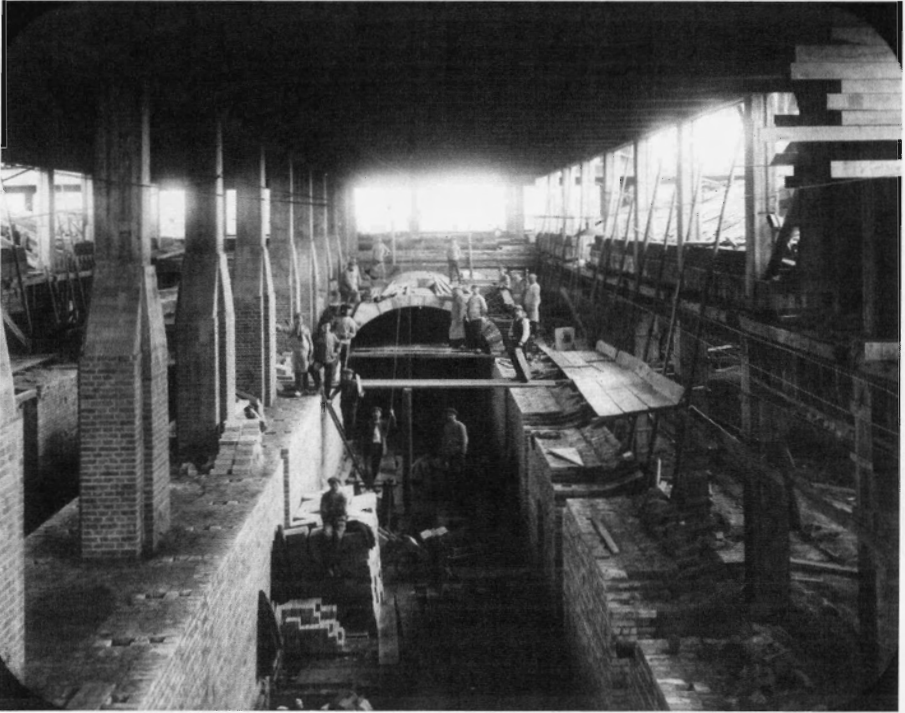
Interview met L.v.D., in: Cillekens en Roebroeks, *Krisis in Maastricht*, 144.

Conclusie

Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie met grote moeilijkheden te kampen. Het gevolg was dat deze grootbedrijven aan het eind van de jaren 1920 aanzienlijk minder personeel in dienst hadden dan vlak voor de Wereldoorlog. De industrie werd steeds meer teruggedrongen op de binnenlandse markt, de glasfabrieken moesten fuseren om overeind te blijven met aanzienlijk lagere capaciteit, en alleen dankzij de uitbreiding van de sanitairproductie ten behoeve van de oplevende bouwmarkt kon men in de late jaren 1920 enig herstel realiseren. Een deel van de verloren arbeidsplaatsen werd echter gecompenseerd door werkgelegenheid in nieuwe industrieën, waardoor de Maastrichtse industrie in deze jaren een minder eenzijdige karakter kreeg.

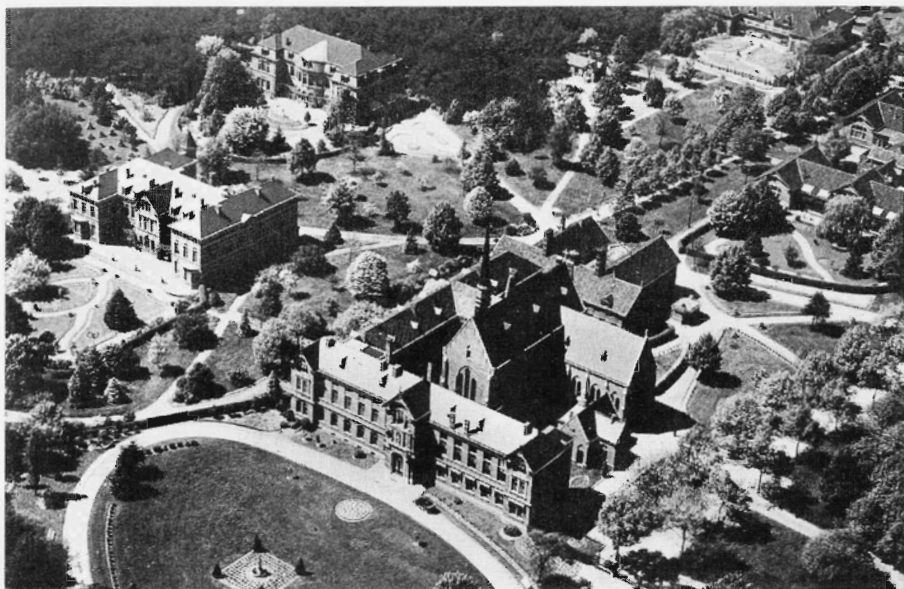
⁶³ S. Kruisinga, *De Eiffel. Een industrieel-archeologische studie van een fabrieksgebouw* (scriptie Rijksuniversiteit Limburg 1995) 52-56; J. Olivier, 'De techniek van het aardewerk in zijn historische ontwikkeling', in: *Sphinx-Céramique 100* (Maastricht 1959) 195.

⁶⁴ Vgl. De Groot, *Fabricage van verschillen*, 248-249.

De bouw van een tunneloven in een fabriekshal van de Société Céramique, circa 1932. Fotocollectie SHCL.

Dat kon niet verhinderen dat de ontslaggolf in de aardewerkindustrie als gevolg van de terugval in de afzet en de werkgelegenheid in 1931 en 1932 een stempel drukte op de omvang van de Maastrichtse werkloosheid. Dat blijkt uit het feit dat deze nu voor het eerst op het niveau kwam van het landelijk gemiddelde. De stagnatie van de werkgelegenheidsontwikkeling in de aardewerkindustrie, mede als gevolg van de arbeidsbesparende investeringen in de jaren 1930, leidde ertoe dat de werkloosheid in Maastricht meer en meer een structureel karakter kreeg. Het conjunctureel herstel, dat in Nederland als geheel in 1936 waarneembaar was (overigens laat ten opzichte van de ons omringende landen), leidde er weliswaar toe dat ook de aardewerkindustrie enigszins opleefde, maar dat had tot 1939 geen merkbaar effect op het aantal arbeidsplaatsen. Maastricht bleef ook in die jaren kampen met een hardnekkige werkloosheid.

De gebouwen en tuinen van het Sint-Annagesticht in Venray, omstreeks 1930. De directie van Sint-Anna nam in 1929 het initiatief dat op termijn zou leiden tot de oprichting van de eerste consultatiebureaus voor de geestelijke volksgezondheid in Limburg.